

SÓTÉR ISTVÁN

Visszatérő témám: Eötvös József

Negyven éven át foglalkoztatott Eötvös József egyénisége, sorsa, életműve. Újból és újból visszatértem hozzá, mert mindig új meg új vonzást tudott kelteni maga iránt — alkotásai és tettei mindig új arculattal fordultak felém. Nem akarom felsorolni a könyveket és tanulmányokat, melyeket róla írtam, de ezek mindegyike abból született, hogy újra és újra felfedeztem, és amikor már azt hittem, mindent megírtam róla, amire csak ismereteim fedezetet nyújtottak, még mindig képes voltam újrakezdeni a vele való foglalkozást. Ha ma végigtekintek újabb és újabb nekifutásaim sorozatán, úgy érzem, az írótól és műveitől egyre inkább a lélek belső drámái felé közeledtem, s minél tovább foglalkoztam ezekkel, annál megrendítőbbnek éreztem életének rejtett, visszafogott tragikumát. Talán épp ebben a tragikumban volt leginkább közös kortársaival: a reformkorban indult, és a Világos után új feladatok elé állított nemzedékekkel. Minden kornak megvan a maga sajátos embertípusa, és ezek éppúgy nem cserélhetőek fel egymással, ahogyan a történelem korszakai sem. Olyan fajta emberekkel, mint Eötvös, korábban vagy később már sohasem találkozhatunk. Valójában keveset tudunk ezeknek az embereknek benső világáról, s nem csak hogy Kossuthéról vagy Deákéról, de még Széchenyiéról sem, holott emennek naplói mindent elmondanak róla, amit csak ember magáról el tud mondani. De ismerheti-e magát az ember annyira, hogy magáról mindent elmondjon? Vergiliuszi tájhoz hasonlítanám Eötvös korát, az *Aeneis* Hádészéhez, állandóan félhomályban, szélörvényben kerengő szelemekkel, valamely mocsár kigőzöléseiben. Ez a kor, ez a nemzedék alig látott napfényt, és március 15-e fényére eleve rávetül Világos baljós árnyéka.

Iskolai és egyetemi kötelező olvasások után az első felfedezésem *A karthausi* volt. Tudom, ez a regény aligha felel meg a mai olvasó vérmérsékletének, és mégis, *A karthausinak* csaknem mindmáig megvannak a tikos hívei, és még inkább megvoltak annál a művelt polgárságnál, mely műveltségét a múlt század végén szerezte. *A karthausi* bőven tartalmaz gondolatokat, aforizmákat, amelyeneket valamikor kapcsos emlékkönyvekbe illett másolni. De még ma is megérint e mű melabúja, a lírai pesszimizmusnak az a hangneme, mely a fiatal írókat jellemezte valamikor. A fájdalomnak és a lemondásnak ez a lírája — wertheri elődjének engedelmeskedőn — mégsem affektált, vagy akartan utánzott: ez a fájdalom valódi, mert valódi érzékenységből fakad, könnyen sebezhető lélekből, akinek ez a sebezhetőség a gyengéje, de az ereje is. Elsőnek az író érzékenysége kapott meg *A karthausiban*, és amikor évekkel később Eötvös József levelein és naplóján gondozkozhattam, újra talákoztam *A karthausinak* ezzel az érzékeny tónusával. Érzékeny és nyugtalan lélek: Eötvös egész életét jellemzi ez a lelkiállapot. Politikusi pályán működni ilyen adottsággal, hidegfejű, számító államférfiak társaként, éppen nem előnyös hely-

zet. Annál kevésbé, mivel a kor politikusai, Széchenyi éppúgy, mint Deák, Eötvösnek ezt a gyengéjét egyhamar kiismerték, mégha nem is éltek vissza azzal, amit róla megtudtak. Lelki alkatban talán Kossuth állt hozzá legközelebb, vele azonban szembekerült politikailag. Eötvös élete végén egy ma már elmosódó arc tűnik fel, korrekt és hasznos baráté: Andrássy Gyuláé.

Lírai hangulatnál, melabúnál nagyobb meglepetést okozott hajdani olvasásomkor a regény meglepő, pontos társadalomrajza. A Lajos Fülöp-i társadalom olyan látteleletét nyújtja Eötvös, mely néhol megegyezik Marx értékelésével, holott a *Brumaire* jóval *A karthausi* után keletkezett. A szociális kérdés megoldatlansága, a „rőf és mérőserpenyő” pöffeszkedő uralma, a proletariátus kirekesztettsége: csupa meglepő felismerés egy fiatal magyar írónál, aki a Szentszövetség eszméi szerint kormányzott Magyarországról érkezik. A regény még a proletárt is bemutatja Armand alakjában. Persze naivul és tévesen, de még ez a tévesség is elgondolkoztató és tanulságos. A júliusi forradalom csak csalódást hagyott maga után, a regény alakjainak sorsát ez a csalódás szabja meg. És ezzel ismét olyan motívumra buktam, mely Eötvös pályáján éppúgy végighúzódott, mint az érzékenysége: megértés és rokonszenv a forradalmat kiváltó okok iránt, magával a forradalommal szemben csupa fenntartás és kétség. Eötvös majd évekkel később, Dózsa-regényében, megérti az embertelen helyzet elleni lázadást, de nem a forradalmat tekinti a menekvés útjának. Tanulmányt írtam *A karthausiról*, melyet 1948-ban a Fórumban Lukács György adott közre, és ennek a tanulmánynak eszmekörét befolyásolta az a Guglielmo Ferrero, akinek Talleyrandról és bécsi kongresszusról szóló könyvét, a *Reconstruction*-t akkor ismertem meg.

*

Mikor az az ötvenes évek elején *A falu jegyzője* újraolvasásába kezdtem, már egy Eötvösről szóló könyv megírásának szándékával tettem ezt. Általában a Dózsa-regényt tartják Eötvös legsikerültebb művének, én azonban indulata, sűrű anyaga miatt ma is *A falu jegyzőjét* szeretem leginkább. Apró írói gyarlóságai ellenére ezt a regényt tekintem a magyar realista regényművészet első nagy teljesítményének. Legutóbb Nemeskürty István hívta fel a figyelmet arra a rendkívül elismerő írásra, melyet Dickens szentelt e műnek, az angol fordítás megjelenése után. És valóban, van ebben a regényben valami Dickens-i, és Eötvös sohasem tudott többé oly kíméletlen képet rajzolni egy társadalom hibáiról, mint *A falu jegyzőjében*. Péterfy Jenő szellemes idézete jutott eszembe, amivel azt bizonyítja, hogy a regény egy bővített mondatában a vármegye egész botránykrónikája belefér. Engem azonban akkoriban mégsem a regény érdekelt elsősorban, hanem a háttere. Ez a háttér érdekesebb az előtérnél. *A falu jegyzője* kétségtelenül irányregény, de ez nemhogy ártana, hanem használ neki. Programot ad, mégpedig *visszajáról* formált programot. Azt mutatja be, aminek el kell tűnnie a feudális Magyarországból — az egész feudális rendszerrel együtt. Meg kell teremteni a polgári, a demokratikus Magyarországot, és Eötvös egész életén át valja, hogy demokráciára azért van szükség, „mert ez felel meg leginkább az emberi természetnek”. Nos, a Magyarországot, és Eötvös egész életén át vallja, hogy demokráciára azért van kormányt, népképviselőket, új jogrendszert, új alkotmányt igényel, s mindezt nem lehet rögtönözni. A nyugati példákat sem lehet gépiesen alkalmazni a magyar viszonyokra. Mélyreható jogi és állambölcseleti előtanulmányokra van

szükség az ország polgárivá alakításához. És itt alakul ki az, amit a regény háttérének neveztem: az átalakítás elméleti munkáját a magyar szellemi élet legjobbjai végezték el, kis kör, melyet centralisták körének neveztek. Magvas tanulmányokban fejtették ki az átalakítás terveit, valódi államtudományi munkát végeztek, oly magas szinten, hogy ellenfeleik doktrinéreknek csúfolták őket. Bizalmatlanul szemlélte működésüket Kossuth, aki a vármegyében a nemzeti függetlenség bátyját látta. Mindez nem zavarta meg őket, makacsul és tiszta fejjel tartottak céljuk felé. Közéjük tartozott Eötvösön kívül Szalay László, a jogász és történetíró, annak a korszaknak egyik legjelentősebb alakja, akiről pedig ma már csaknem megfeledkeztünk, és nem sejtjük, hogy ez a komor, befelé füstölgő lélek milyen sokat tudott legjobb barátjának, Eötvösnek nyújtani. Szalay alakja ma is vonz talányosságával, magányával, és ha maradt kutatásaimban elintézetlen kérdés, úgy Szalay szerepe és életsorsa az. A centralisták körébe tartozott Csengery Antal, a nyugati polgáreszmény honi megtestesítője, nem annyira nagy szellem, mint inkább kiváló szervező, jó érzékkel minden érték iránt, s a Világos után fenntartott heti tea-összejövetel angol környezetbe is beleillettek volna. A körhöz tartozott még Trefort Ágoston, a későbbi kultuszminister, Eötvös árván maradt terveinek részbeni megvalósítója, továbbá Kemény Zsigmond Erdélyből, Nógrád megyéből pedig egy ismeretlen nevű földesúr, aki a balassagyarmati megyegyűlésekről tudósította a centralisták lapját, a Pesti Hírlapot: Madách Imre.

A centralisták működése még ma is feldolgozásra vár, és remélhető, hogy Fenyő István ide vonatkozó kutatásai eredményre vezetnek. Mert ennek a körnek szerepe nemcsak a magyar politikai és szellemi élet aranykorában, a reformkorban volt fontos, hanem talán még fontosabb Világos után. A magyar polgárosodás eszméit az Akadémia őrizte az önkényuralom korszakában. Nemzeti kultúrát őrzött, és Eötvös élete végéig hirdette, hogy a magyar nép jövője a nemzeti kultúrától függ, és ha az elvész, a magyarság is szétporlad a szlávság és germánság tengerében. Idővel arra is rá kellett jönnöm, hogy a centralista körnek volt egy második nemzedéke, mely a 19. század végéig folytatta a messze letűnt reformkort: Keleti Károly, Asbóth János, Toldy István nemzedéke volt ez. A reformkorban a kultúra teremtett demokráciát, és a műveltség kohójában megtörtént az összeolvadás bárók fiai és jobbágyok gyermekei között. Erdélyi Jánost, a jobbágyfiút a művelt nemesség ugyanúgy befogadta, ahogyan grófot is vállalt barátnak a plebejus Petőfi.

A centralisták szerepének tanulmányozása vezetett el a kérdéshez: miként kívánhatták megvalósítani a polgári átalakulást épp azok, akik mindenkinél világosabban látták a nyugati nagy országokban megvalósult kapitalizmus nyomasztó terheit. A centralisták gondolatrendszerének volt egy ábrándos eleme: ők hittek abban, hogy *kijavított* kapitalizmust tudnak megvalósítani Magyarországon. Még a nyugati kapitalizmusban (Szalay szavával) „a rőf és mérőserpenyő” uralkodik, addig nálunk más vezetője lesz a társadalomnak. A centralisták az értelmiségnek szánták a vezetés szerepét. Nem a polgárságnak, mert attól a nyugati példák visszariasztották őket. Eötvös egész reformkori működése során hirdette, hogy az értelmiségnek a népet kell felkarolnia, s a népnek igazi menedéke és szövetségese az értelmiség. Vagyis meg kell valósulnia *A falu jegyzőjében* ábrázolt viszonyoknak: a sanyargatott nép egyedüli társa és védnöke Tengelyi Jónás, a jegyző.

*

Csakhamar új és érdekes feladatot jelentett megismerni Eötvöst, az állambölcselet, életének talán legfontosabb művében, *A XIX. század uralkodó eszméiben*. Eötvössel, az államfilozófussal ma a külföld talán többet foglalkozik, mint a hazai szakemberek. Elmondhatjuk, hogy felfedezték Eötvös állambölcseletét, nyugatnémet és amerikai tudósok foglalkoznak vele. Ekkor ébredtem *A XIX. század uralkodó eszméi* fontosságára. Ez a nagy mű az eszményi állam modelljét dolgozza ki, olyan államét, melynek szerepe korlátozott. Eötvös keresi a megoldásokat, melyekkel az állam mindenhatóságát korlátozni lehet. Az ő szóhasználata szerint az ókor cezarizmusa testesítette meg a mindenható állam eszméjét, és ezzel szemben áll a „keresztény civilizáció” állama, mely a szabadságon alapul. Az államot az autonómiák rendszerével lehet korlátozni, területek, egyházak, egyesületek és az egyének önkormányzatával. Mindig világos legyen a határ, ameddig az állam hatalma kiterjedhet, mert ez a hatalom terjeszkedni akar, és épp ezért veszélyezteti a szabadságot. Az eszményi állam viszont egyensúlyt teremt a központi hatalom és az autonómiák között. Eötvös művének megvolt a rejtett, aktuális célzata korának önkényuralmi rendszerével szemben. Ezzel a rendszerrel annál könnyebben szállhatott szembe, mivel még 1848 szeptemberében elszakadt a forradalomtól és Münchenbe emigrált.

Érdekes felfedezésem volt rábukkannom a Széchenyi Könyvtár kéziratáiban egy vázlatra, melyet az *Uralkodó Eszmék* tervének tekinthetünk. Ez a vázlat valószínűleg egy emlékirat alapjául szolgált, mely emlékirat megírására Schwarzenberg herceg szólította fel Eötvöst. Hasonló megbízást kapott még néhány konzervatív főúr. Magát az elkészült emlékiratot nem ismerjük, de az indíthatta el a gondolatmenetet, melyből megszületett az *Uralkodó Eszmék*. E mű és más írások mögött azonban egy még szélesebb érvényű alkotás körvonalai rajzolódnak ki. Eötvöst állambölcseletileg leginkább a francia forradalom foglalkoztatta, annak okai és mechanizmusa, vagyis nagyobb méretben ugyanaz a problematika, melyet a Dózsa-regény ábrázol. Ezt a tervét Eötvös nem valósíthatta meg, de annál érdekesebb, hogy az Országos Levéltár helytartótanácsi iratanyagában Oltványi Ambrus megtalálta Eötvösnek egy német nyelvű, terjedelmes kéziratát, mely épp a francia forradalomról szól. Oltványi halála miatt a kézirat kiadására mindmáig nem került sor. Az *Uralkodó Eszmék* mai jelentőségét abban is láthatjuk, hogy Eötvös gondolatrendszere mélyen befolyásolta Bibó István gondolkodását.

Arra is föl kellett figyelnem, hogy a Münchenből hazatért Eötvös milyen nagy szerepet játszott az önkényuralom Magyarországnak életre keltésében, politikai és kulturális életének feltámasztásában. Ájulatba dermedt országot kellett felébresztenie, és ebben segítségére voltak centralista barátai. A helyzetből és a célkitűzésből egyaránt következik, hogy nem értettek egyet Kossuthal és a forradalommal, és Eötvös az *Uralkodó Eszmék* bevezetőjében kijelenti, hogy Európa belefáradt a forradalmakba, nyugalomra vágyik, mert fejlődni és gazdagodni akar. Álláspontjuk Deákéhoz közelítette őket, és Eötvöst tekinthetjük Deák mellett a kiegyezés egyik előkészítőjének. Mindketten féltették az országot a passzív rezisztencia mozdulatlanságától, de egy megvalósíthatatlan újabb forradalom ábrándjaitól is. Nem hallgathatjuk el, hogy a polgárosodásért küzdő Eötvös a polgári átalakulást a nemzeti függetlenségnél is fontosabbnak tekintette — egy ideig. Tehát belenyugodott egy polgárvá átalakult osztrák összbírodalom gondolatába. Ismétlem: egy ideig, mert a közvélemény, de különösen Deák ezt zokon vette és erre a hatásra Eötvös mint-

egy felébredt valamely álomból. Mert annyira az eszméinek búvkörében élt, és oly nagy rajongással adta át magát az eszméknek, hogy néha elszakadt a valóságtól. Ez a rajongó eszmeiség jellemezte őt egész életén át, és ez vezetett utolsó életszakaszának keserű, immár ábrándtalan csalódottsághoz.

*

Ha *A falu jegyzőjének* az ideológiai háttere érdekelt, úgy Eötvös utolsó korszakának, s a korszak minden alkotásának a lelki háttere inkább. Még élete nagy művének, az 1868-as népoktatási törvénynek is. Ez a törvény alapozta meg a modern magyar közoktatást, pedig Eötvösnek nem volt köze a pedagógiához, de mint említettem már — jól tudta, hogy hazájának jövője a művelődéstől függ. A művelődést pedig csak a közoktatás kifejlesztésével lehet biztosítani. Jelentése, melyet a magyar népoktatás helyzetéről az országgyűlésnek benyújtott, olyan lesújtó képet ad a magyar népoktatási helyzetről, hogy az még *A falu jegyzője* társadalomképénél is komorabb. A törvényjavaslat vihart kavart, támadták a felekezetek, az ellenzéki pártok, például Tisza Kálmán, aki a törvény elhalasztását javasolta. Andrássy Gyula ügyes fortélyának köszönhető, hogy a javaslatot az országgyűlés mégis elfogadta.

Eötvös keservesen csalódott a kiegyezésben, melyen annyit munkálkodott, és ez a csalódás beárnyékolta utolsó éveit, és halálát is siettetette. E korszak melankóliájának hangját legtisztábban a *Gondolatok* című aforizmagyűjteményéből halljuk ki. Naplóját és leveleit olvasva fedeztem fel azt az Eötvöst, akit alig ismer közvéleményünk: a kudarcát sztoikusán elviselő, az élettől búcsúzó költőt és gondolkodót. Még ezek a naplók és levelek sem árulnak el mindent erről a lelkiállapotról. A burkolt vallomást szinte a mondatok mögött kellett megkeresnem.

Ennek a végső életszakasznak azonban mégis van egy napfényes tája, és ez: viszonya Lorándhoz, a fiához. Apa és fiú mély lelki kapcsolatának, együttgondolkodásának, kölcsönös empátiájának kevés olyan példáját ismerjük, mint amilyen Eötvös József és Loránd viszonya. Az, hogy Lorándból „a fizika fejedelme” válhatott (Einstein nevezte így), az nagyrészt apja tanácsainak, irányításának köszönhető. Halála előtt Eötvös József még nagy tervekkel készített elő a magyar művelődés terén, s eközben jól tudta, hogy ezeket már nem fogja megvalósítani. Fia azonban, aki rövid időre miniszterséget is vállalt, ébren tartotta apja elgondolásainak szellemét. Így a modern magyar kultúra megalapozója, az apa óhaja szerint is: a két Eötvös lett.

Kutatómunkám úgyszólván akaratlanul követte Eötvös életének időrendjét, és ott ért véget, ahol maga a téma véget ér. Még mindig úgy érzem, hogy sok minden vár felderítésre és megértésre ebből a gazdag életből, és bízom benne, hogy lesznek, akik erre a felderítésre és megértésre avatottakká válnak.